

Nadciśnienie tętnicze a niewydolność serca

Hypertension and heart failure

Enrico Agabiti Rosei¹, Maria Lorenza Muiesan¹, Wolfgang Kiowski²

¹Clinica Medica, University Hospital, Brescia, Włochy

²Cardiovascular Center and Foundation Zürich, Klinik Im Park, Zurych, Szwajcaria

Przedrukowano za zgodą z: *European Society of Hypertension Scientific Newsletter: Update on Hypertension Management 2007*; 8: No. 30

EPIDEMIOLOGIA

Obserwuje się stały wzrost liczby zachorowań i zgonów spowodowanych zastoinową niewydolnością serca (CHF, *congestive heart failure*). Niewydolność serca wciąż jest powszechną przyczyną przedwczesnych zgonów [1].

Nadciśnienie tętnicze to najważniejszy poddający się modyfikacji czynnik ryzyka w niewydolności serca [2] i zwiększający ryzyko jej wystąpienia niezależnie od wieku. Przeprowadzone analizy wykazały, że osoby w wieku 40 lat i starsze, u których stwierdzono podwyższone ciśnienie tętnicze (≥ 140 i/lub 90 mm Hg), są obciążone 2 razy wyższym ryzykiem rozwoju niewydolności serca niż osoby, u których ciśnienie tętnicze jest niższe od $140/90$ mm Hg. Na podstawie dostępnych danych obliczono również, że ryzyko wystąpienia CHF u pacjentów, u których nie stwierdzono zawału serca, wynosi 1 na 9 chorych w przypadku mężczyzn i 1 na 6 w przypadku kobiet, co uwydatnia

fakt, że ryzyko to jest w dużym stopniu związane z nadciśnieniem tętniczym. W najnowszych badaniach *Framingham* z 2003 roku udowodniono, że tylko 25% chorych z niewydolnością serca przeżyło zawał serca, a u około 75% pacjentów stwierdzono w wywiadzie nadciśnienie tętnicze. Zaobserwowano istotny związek między wartością ciśnienia skurczowego i/lub ciśnienia tętna a częstością niewydolności serca [3]. Jak dowiodły analizy przeprowadzone w Szwecji w grupie starszych mężczyzn bez dodatkowych obciążeń, oprócz wartości ciśnienia podczas wizyty pacjenta w gabinecie lekarskim oraz innych przyjętych czynników ryzyka, dodatkowym była wartość nocnego ciśnienia tętniczego [4].

U chorych w ostrej fazie zawału serca wystąpienie nadciśnienia w okresie poprzedzającym incydent wieńcowy zwiększa ryzyko rozwoju niewydolności serca, którego stopień zależy od wieku, aktywacji neurohormonalnej oraz od wczesnego etapu przebudowy lewej komory [5].

Mimo stwierdzonych pozytywnych efektów leczenia hipotensyjnego w przypadku skurczowej niewydolności serca, w ostatnich latach można zaobserwować stały wzrost zachorowalności i śmiertelności spowodowanej przez CHF [6, 7]. Zjawi-

sko to może być również konsekwencją dysfunkcji rozkurczowej (tj. osłabienia relaksacji i napełniania komory). W rzeczywistości u około połowy pacjentów z klinicznymi objawami CHF można stwierdzić prawidłową frakcję wyrzutową i wyraźne osłabienie czynności rozkurczowej [6] (tab. 1).

MECHANIZMY

Nadciśnienie tętnicze może bezpośrednio prowadzić do rozwoju CHF jako pojedynczy czynnik lub w połączeniu z obciążeniem hemodynamicznym, zmniejszoną kurczliwością miokardium, niekorzystną przebudową lewej komory oraz jej przerostem, upośledzeniem mikrokrążenia wieńcowego ze zmianami w wieńcowym przepływie krwi, a także zwłóknieniem komory. W przypadku przewlekłego przeciążenia ciśnieniowego obserwuje się równoległe zwiększanie ilości sarkomerów i przyrost objętości miocytów, co z kolei zwiększa grubość ściany oraz przyspiesza rozwój koncentrycznego remodelingu lub przerostu [7]. Przerost miocytów powoduje również apoptozę, odkładanie się kolagenu i zwłóknienie komory. Wiele hormonów, między innymi angiotensyna II i aldosteron, cytokiny, takie jak transformujący czynnik wzrostu β_1 (TGF- β_1 , *transforming growth factor β_1*), oraz czynniki

Adres do korespondencji:

Prof. Enrico Agabiti Rosei
Dept of Medical and Surgical Sciences
Clinica Medica, University of Brescia
Spedali Civili, 25100 Brescia, Italy
e-mail: agabiti@med.unibs.it

Copyright © by *European Society of Hypertension*
Tłumaczenie: Agnieszka Syska
Wydanie polskie: „Via Medica sp. z o. o.” sp.k.

Tabela 1. Charakterystyka pacjentów ze skurczową i rozkurczową niewydolnością serca

Charakterystyka	Rozkurczowa niewydolność serca	Skurczowa niewydolność serca
Wiek	Często starsi pacjenci	Pacjenci w każdym wieku, najczęściej między 50. a 70 rż.
Płeć	Często kobiety	Częściej mężczyźni
Frakcja wyrzutowa lewej komory	Zachowana lub w normie; ok. 40% lub więcej	Obniżona przeciętnie do 40% lub poniżej
Wielkość jamy lewej komory	Zwykle w normie, często z koncentrycznym przerostem lewej komory	Zwykle powiększona
Przerost lewej komory w EKG	Zwykle obecny	Czasami obecny
RTG klatki piersiowej	Zastój z powiększeniem sylwetki serca lub bez	Przekrwienie i powiększenie sylwetki serca
Rytm cwałowy	IV ton serca	III ton serca

wzrostu, takie jak insulinyowy czynnik wzrostu, wykazuje działanie profibrotyczne i wzmacnia zwłóknienie okołonaczyniowe i śródmiąższowe. Zwyrodnienie miocytów, obumieranie komórek oraz zastępcze lub naprawcze zwłóknienie prowadzą do nieodwracalnego uszkodzenia miokardium.

Dodatkowo, nadciśnienie tętnicze jest głównym czynnikiem ryzyka wystąpienia zmian miażdżycowych w obrębie nasierdziowych tętnic wieńcowych oraz choroby wieńcowej, która stanowi kolejny, istotny czynnik ryzyka rozwoju niewydolności serca [8].

OBJAWY KLINICZNE

Zgodnie z przewidywaniami, bezobjawowa dysfunkcja skurczowa i rozkurczowa są bardziej rozpowszechnione niż zaburzenia objawowe [9]. U wielu pacjentów z nadciśnieniem tętniczym spoczynkowa funkcja lewej komory często pozostaje w normie. Natomiast podczas wysiłku obserwuje się zmniejszenie frakcji wyrzutowej, zwłaszcza u osób z przerostem koncentrycznym lub z przerostem ekscentrycznym i otyło-

ścią. Zastosowanie bardziej fizjologicznego wskaźnika frakcji skracania włókien środkowej warstwy miokardium pozwoliło na stwierdzenie, że czynność środkowej warstwy mięśnia lewej komory jest obniżona w stanie spoczynku u około 15–20% pacjentów z nadciśnieniem tętniczym. W przypadku 3–4% chorych z nadciśnieniem można rozpoznać bezobjawową dysfunkcję jamy lewej komory (oceniając na podstawie frakcji wyrzutowej), zwiększającą ryzyko wystąpienia incydentów sercowo-naczyniowych.

U wielu pacjentów diagnoza jest stawiana w momencie pojawienia się typowych objawów niewydolności serca, z dusznością spoczynkową lub podczas wysiłku, będącą rezultatem zwiększonego ciśnienia w naczyniach włosowatych płuc oraz zastój krwi w płucach [10]. Chorzy z dysfunkcją rozkurczową źle znoszą tachykardię oraz gwałtowne zmiany ciśnienia tętniczego. Incydent migotania przedsionków może spowodować zmniejszenie pojemności minutowej serca oraz zastój krwi w płucach.

Regresja przerostu lewej komory (LVH, *left ventricular hypertrophy*) u osób

z nadciśnieniem tętniczym wiąże się z poprawą czynności skurczowej włókien środkowej warstwy mięśnia lewej komory, poprawą relaksacji rozkurczowej i parametrów napełniania oraz ze zmniejszeniem częstości napadów migotania przedsionków. Co ważniejsze, udowodniono, że regresja LVH wpływa na polepszenie rokowania sercowo-naczyniowego, a w szczególności ogranicza liczbę przypadków niewydolności serca, czego dowiedziono w badaniach *Heart Outcomes Prevention Evaluation (HOPE)* [11] i *Losartan Intervention for Endpoint Reduction (LIFE)* [12, 13].

DIAGNOSTYKA

Obecność LVH i/lub zaburzeń rytmu serca można wykazać w badaniu elektrokardiograficznym, którego koszt jest niewielki. Echokardiografia jest znacznie czulszym badaniem umożliwiającym wykrycie przerostu lewej komory. Może także dostarczyć informacji dotyczących geometrii lewej komory oraz czynności skurczowej — również w obrębie środkowej warstwy miokardium. Echokardiografię dopplerowską z analizą przepływu przez zastawkę mitralną, w zestawieniu z napływem żylnym z płuc, można stosować w diagnostyce dysfunkcji rozkurczowej. Inne nowoczesne technologie wykorzystywane w echokardiografii, takie jak dopler tkankowy, w mniejszym stopniu zależą od wielkości obciążenia serca i mogą być bardziej dokładne w przypadku rozpoznawania dysfunkcji rozkurczowej [14].

Kolejnym narzędziem służącym do badania niewydolności serca jest pomiar stężenia mózgowego peptydu natriuretycznego (BNP, *brain natriuretic peptide*) w osoczu. Wzrost napięcia ścian lewej komory aktywuje

transkrypcję i uwalnianie BNP, którego stężenie można zmierzyć w osoczu pacjentów z dysfunkcją skurczową i/lub rozkurczową. Wzrost wartości tego parametru nie pozwala jednak na odróżnienie dysfunkcji skurczowej od rozkurczowej. Wyniki badań wskazują, że u chorych z objawami niewydolności serca, u których zachowana jest czynność skurczowa lewej komory, osoczowe stężenie BNP przekracza 57 pg/ml i umożliwia rozpoznanie zaburzeń czynności rozkurczowej z 10-procentową mocą predykcyjną, co potwierdzono w badaniu echokardiograficznym.

LECZENIE

W większości wcześniejszych randomizowanych badań klinicznych, których celem była ocena skuteczności leków hipotensyjnych, wykazy-

wano ich korzystny wpływ na zapobieganie skurczowej niewydolności serca, a tym samym — na poprawę przeżycia pacjentów [15]. Skuteczność terapii hipotensyjnej potwierdza fakt, że stale podwyższone ciśnienie tętnicze w znacznym stopniu przyczynia się do powstania i rozwoju CHF [16]. W badaniu *United Kingdom Prospective Diabets Study* (UKPDS) istotne zmniejszenie częstości niewydolności serca wiązało się z obniżeniem ciśnienia tętniczego (12-proc. spadek częstości niewydolności serca w przypadku obniżenia ciśnienia skurczowego o 10 mm Hg) [17].

Metaanaliza wyników uzyskanych w większych randomizowanych badaniach przeprowadzonych wśród pacjentów z nadciśnieniem dowiodła jednak, że obniżenie częstości CHF zależy nie tylko od stopnia zmniejsze-

nia ciśnienia tętniczego, ale również od rodzaju stosowanych leków [18].

Z jednej strony, pod względem zapobiegania niewydolności serca diuretyki i β -adrenolityki wykazywały skuteczność podobną do skuteczności inhibitorów konwertazy angiotensyny (ACE, *angiotensin-converting enzyme*). Diuretyki, leki β -adrenolityczne i inhibitory ACE okazały się również bardziej skuteczne niż antagonisty wapnia [18]. Korzystny wpływ antagonistów receptora angiotensyny II na zmniejszanie liczby przypadków niewydolności serca u chorych na cukrzycę z towarzyszącym nadciśnieniem tętniczym i cechami niewydolności nerek (*Reduction in Endpoints in Patients with non-Insulin-dependent Diabetes Mellitus with the Angiotensin II Antagonist Losartan* [RENAAL], *Irbesartan* [Avapro®] *in Diabetic Nephropathy Trial* [IDNT]) lub LVH (LIFE) [19] (tab. 2)

Tabela 2. Wpływ inhibitorów konwertazy angiotensyny, antagonistów wapnia i antagonistów receptora angiotensyny II oraz placebo i leczenia hipotensyjnego, opartego na różnych rodzajach leków, na ryzyko wystąpienia niewydolności serca. Zmodyfikowano na podstawie [18]

	Grupa leków	Porównanie	Ryzyko względne (95% CI)
Brak cukrzycy	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Placebo	0,78 (0,62–0,98)
Cukrzyca	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Placebo	0,88 (0,67–1,16)
Ogólnie	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Placebo	0,82 (0,69–0,98)
Brak cukrzycy	Antagonista wapnia	Placebo	1,07 (0,43–2,62)
Cukrzyca	Antagonista wapnia	Placebo	1,29 (0,97–1,72)
Ogólnie	Antagonista wapnia	Placebo	0,99 (0,53–1,86)
Brak cukrzycy	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Diuretyk/ β -adrenolityk	1,09 (0,95–1,25)
Cukrzyca	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Diuretyk/ β -adrenolityk	0,94 (0,55–1,59)
Ogólnie	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Diuretyk/β-adrenolityk	1,07 (0,96–1,20)
Brak cukrzycy	Antagonista wapnia	Diuretyk/ β -adrenolityk	1,33 (1,16–1,52)
Cukrzyca	Antagonista wapnia	Diuretyk/ β -adrenolityk	1,09 (1,01–1,61)
Ogólnie	Antagonista wapnia	Diuretyk/β-adrenolityk	1,09 (1,01–1,61)
Brak cukrzycy	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Antagonista wapnia	0,86 (0,73–1,01)
Cukrzyca	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Antagonista wapnia	0,92 (0,67–1,27)
Ogólnie	Inhibitor konwertazy angiotensyny	Antagonista wapnia	0,84 (0,75–0,95)
Brak cukrzycy	Antagonista receptora angiotensyny II	Inne	1,13 (0,87–1,46)
Cukrzyca	Antagonista receptora angiotensyny II	Inne	0,70 (0,59–0,83)
Ogólnie	Antagonista receptora angiotensyny II	Inne	0,79 (0,66–0,95)*

*Istnieje różnica w zakresie skuteczności danego leczenia między grupami pacjentów z cukrzycą oraz bez tego schorzenia, przy czym nieprawdopodobne jest, by była ona przypadkowa; CI (*confidence interval*) — przedział ufności

był bardziej zaznaczony niż w przypadku stosowania diuretyków, β -adrenolityków i antagonistów wapnia.

Z drugiej strony, podczas badania *Antihypertensive and Lipid Lowering Treatment to Prevent Heart Attack Trial (ALLHAT)* [20] objawy niewydolności serca nasiliły się u pacjentów, których metodą randomizacji przedzielono do grupy leczonej inhibitorami ACE lub antagonistami wapnia. Wynikało to prawdopodobnie z faktu, że poprzednią terapię, w trakcie której stosowano diuretyki, przerwano w momencie wdrożenia nowej terapii. Dodatkowo, mimo znacznych różnic w zakresie częstości niewydolności serca, wskaźnik śmiertelności spowodowanej tą chorobą nie różnił się w grupach poddanych terapii różnymi grupami leków przeciwnadciśnieniowych.

Wyniki badania *Valsartan Antihypertensive Long-term Use Evaluation (VALUE)* [21] wskazują natomiast na zmniejszenie częstości niewydolności serca wśród pacjentów otrzymujących walsartan w stosunku do grupy chorych poddanych terapii amlodipiną dopiero po 3 latach leczenia. U osób z chorobą wieńcową i nadciśnieniem tętniczym kontrola ciśnienia jest szczególnie istotna przy zapobieganiu niewydolności serca. Zgodnie z danymi uzyskanymi w badaniu *Actinomycin eluting stent improves outcomes by reducing neointimal hyperplasia a coronary disease trial investigating outcome with nifedipine GITS (ACTION)* [22] nifedipina GITS może się przyczyniać do ograniczenia liczby nowych przypadków niewydolności serca u wszystkich pacjentów (-29%), a w znacznie większym stopniu — w grupie chorych z nadciśnieniem (-38%).

Celem leczenia przeciwnadciśnieniowego zapobiegającego niewydolności serca powinna być nie tylko kontrola ciśnienia tętniczego, ale również regresja LVH, zmian miażdżycowych w naczyniach wieńcowych, a także zmian strukturalnych w mikrokrążeniu oraz zapobieganie włóknieniu. Inhibitory ACE oraz antagoniści receptora angiotensyny II znacznie skuteczniej wpływają na regresję LVH i zmiany strukturalne mniejszych naczyń. Mogą wykazywać również korzystne działanie na odwracanie zwłóknienia miokardium [23].

Ze względu na brak systematycznych pomiarów ciśnienia tętniczego zaledwie w kilku badaniach oceniano efekt obniżania ciśnienia u pacjentów z niewydolnością serca. W badaniu *Studies of Left Ventricular Dysfunction (SOLVD)* [24] jednoznacznie wykazano korzystny wpływ leczenia chorych z nadciśnieniem inhibitorami ACE w porównaniu z grupą otrzymującą placebo, co było porównywalne z wynikami uzyskanymi w grupie pacjentów z prawidłowym ciśnieniem.

Określony sposób leczenia nadciśnienia tętniczego w niewydolności serca może zależeć od rodzaju niewydolności — skurczowej lub rozkurczowej. W przypadku dysfunkcji skurczowej celem terapii hipotensyjnej jest zmniejszenie obciążenia wstępnego i następczego serca, poprawa czynności lewej komory oraz kontrola objawów płucnego i ogólnoustrojowego zastoju krwi. W przypadku dysfunkcji rozkurczowej głównym zadaniem jest obniżenie ciśnienia tętniczego i częstości rytmu serca oraz kontrola homeostazy płynowej i zapobieganie niedokrwieniu mięśnia sercowego. Na podstawie wyników

badania *Candesartan in Heart Failure - Assessment of Reduction in Mortality and Morbidity (CHARM)* [25] stwierdzono, że wśród chorych z dysfunkcją rozkurczową leczonych candesartanem wskaźnik hospitalizacji spowodowanych niewydolnością serca był istotnie niższy w porównaniu z grupą otrzymującą placebo. Różnice w zakresie częstości zgonów wywołanych incydentami sercowo-naczyniowymi nie były istotne statystycznie. Celem kolejnego badania (*I-Preserve*) będzie ocena skuteczności antagonisty receptora angiotensyny II (irbesartanu) u pacjentów z dysfunkcją rozkurczową.

W 7. edycji w Wytycznych *Joint National Committee* [26] sugeruje się, że obniżenie ciśnienia tętniczego ma pozytywne skutki u wszystkich pacjentów z niewydolnością serca. Mimo że wartości ciśnienia docelowego nie są sprecyzowane, dla chorych korzystne jest ciśnienie między 110 a 130 mm Hg.

W europejskich wytycznych dotyczących nadciśnienia tętniczego zaleca się jego leczenie u osób z niewydolnością serca, z którą często współwystępuje choroba wieńcowa oraz migotanie przedsionków. W wytycznych tych sugeruje się również, aby kierować się zasadami określającymi terapię niewydolności serca i tym samym wdrażać leki hipotensyjne, które jednocześnie stosuje się w chorobach współistniejących [27, 28]. Można podawać inhibitory ACE, antagonistów receptora angiotensyny II, diuretyki, β -adrenolityki i antagonistów receptora aldosteronu. Alfa-adrenolityki i antagoniści wapnia w połączeniu z innymi lekami mogą służyć osiągnięciu docelowej wartości ciśnienia, utrzymującego się poniżej 130/80 mm Hg.

PIŚMIENNICTWO

1. Krum H., Gilbert R. Demographics and concomitant disorders in heart failure. *Lancet* 2003; 362: 147–158.
2. Kazzam E., Ghurbana B.A., Obineche E.N., Nicholls M.G. Hypertension — still an important cause of heart failure? *J. Hum. Hypertens.* 2005; 19: 267–275.
3. Lloyd-Jones D., Larson M., Leip E.P. i wsp. Lifetime risk for developing congestive heart failure: the Framingham Heart Study. *Circulation* 2002; 106: 3068–3072.
4. Ingelsson E., Björklund-Bodegard K., Lind L., Arnlöv J., Sundström J. Diurnal blood pressure pattern and risk of congestive heart failure. *JAMA* 2006; 295: 2859–2866.
5. Richards A.M., Nicholls G., Troughton R.W. i wsp. Antecedent hypertension and heart failure after myocardial infarction. *JACC* 2002; 39: 1182–1188.
6. Vasan R.S., Levy D. The role of hypertension in the pathogenesis of heart failure: a clinical mechanistic overview. *Arch. Intern. Med.* 1996; 156: 1789–1796.
7. Agabiti Rosei E., Muiesan M.L. Hypertension and the heart: from left ventricular hypertrophy to ischemia to congestive heart failure. W: Birkenhager W.H., Robertson J.I.S., Zanchetti A. (red.). Handbook of hypertension. Tom 22. Elsevier, Amsterdam 2004: 339–366.
8. He J., Ogden L.G., Bazzano L.A., Vuttupuri S., Loria C., Whelton P.K. Risk factors for congestive heart failure in US men and women. NHANES I epidemiological follow-up study. *Arch. Intern. Med.* 2001; 161: 996–1002.
9. Redfield M.N., Jacobsen S.J., Burnett J.C. i wsp. Burden of systolic and diastolic ventricular dysfunction in the community: appreciating the scope of the heart failure epidemic. *JAMA* 2003; 289: 194–202.
10. Bhatia S., Tu J., Lee D. i wsp. Outcome of heart failure with preserved ejection fraction in a population-based study. *N. Engl. J. Med.* 2006; 355: 260–269.
11. Lonn E., Shaikholeslami R., Yi Q. i wsp. Effects of ramipril on left ventricular mass and function in cardiovascular patients with controlled blood pressure and with preserved left ventricular ejection fraction: a substudy of the Heart Outcomes Prevention Evaluation (HOPE) Trial. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2004; 43: 2200–2206.
12. Okin P., Harris K., Jern S., Kjeldsen S.E., Edelman J., Dahlöf B.; for the LIFE Study Investigators. Regression of electrocardiographic left ventricular hypertrophy by both Cornell voltage-duration product and Sokolow-Lyon voltage criteria during antihypertensive therapy is associated with decreased incidence of new-onset congestive heart failure: The Life Study. *Circulation* 2006 [abstrakt].
13. Okin P.M., Devereux R.B., Nieminen M.S. i wsp.; LIFE Study Investigators. Electrocardiographic strain pattern and prediction of new-onset congestive heart failure in hypertensive patients: the Losartan Intervention for Endpoint Reduction in Hypertension (LIFE) study. *Circulation* 2006; 113: 67–73.
14. Quinones M.A. Assessment of diastolic function. *Prog. Cardiovasc. Dis.* 2005; 47: 340–355.
15. Moser M., Hebert P.R. Prevention of disease progression, left ventricular hypertrophy and congestive heart failure in hypertension treatment trials. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1996; 27: 1214–1218.
16. Staessen J.A., Wang J.G., Thijs L. Cardiovascular prevention and blood pressure reduction: a quantitative overview updated until 1 March 2003. *J. Hypertens.* 2003; 21: 1055–1076.
17. Adler A.I., Stratton I.M., Neil H.A. i wsp. Association of systolic blood pressure with macrovascular and microvascular complications of type 2 diabetes (UKPDS 36): prospective observational study. *BMJ* 2000; 321: 412–419.
18. Turnbull F., Neal B., Alqert C. i wsp.; for the Blood Pressure Lowering Treatment Trialists' Collaboration. Effects of different blood pressure lowering regimens on major cardiovascular events in individuals with and without diabetes mellitus. *Arch. Intern. Med.* 2005; 165: 1410–1419.
19. Carr A.A., Kowey P.R., Devereux R.B. i wsp. Hospitalizations for new heart failure among subjects with diabetes mellitus in the RENAAL and LIFE studies. *Am. J. Cardiol.* 2005; 96: 1530–1536.
20. The ALLHAT Officers and Coordinators for the ALLHAT Collaborative Research Group. Major cardiovascular events in hypertensive patients randomized to doxazosin vs chlorthalidone. The Antihypertensive and Lipid-Lowering Treatment to Prevent Heart Attack Trial (ALLHAT). *JAMA* 2000; 283: 1967–1975.
21. Julius S., Kjeldsen S.E., Weber M.; for the VALUE Trial Group. Outcomes in hypertensive patients at high cardiovascular risk treated with regimens based on valsartan or amlodipine: the VALUE randomized trial. *Lancet* 2004; 363: 2022–2031.
22. Lubsen J., Wagener G., Kirwan B.A., de Brouwer S., Poole-Wilson P.A. ACTION (A Coronary disease Trial Investigating Outcome with Nifedipine GITS) Investigators. Effect of long-acting nifedipine on mortality and cardiovascular morbidity in patients with symptomatic stable angina and hypertension: the ACTION trial. *J. Hypertens.* 2005; 23: 641–648.
23. Agabiti Rosei E., Muiesan M.L., Rizzoni D. Angiotensin II antagonists and protection against subclinical cardiac and vascular damage. W: Mancia G. (red.). Angiotensin II receptors antagonists. Wyd. 2. 2006: 111–126.
24. Kostis J.B. The effect of enalapril on mortal and morbid events in patients with hypertension and left ventricular dysfunction. *Am. J. Hypertens.* 1995; 8: 909–914.
25. Hermann F., Ruschitzka F.T., Schiffrin E.L. Clinical trials report. CHARM-Preserved Trial. *Curr. Hypertens. Rep.* 2004; 6: 48–50.
26. Chobanian A.V., Bakris G.L., Black H.R. i wsp. The Seventh Report of the Joint National Committee on Prevention, Detection, Evaluation, and Treatment of High Blood Pressure: the JNC 7 Report. *JAMA* 2003; 289: 2560–2572.
27. Zanchetti A., Cifková R., Fagard R. i wsp. 2003 European Society of Hypertension–European Society of Cardiology guidelines for the management of arterial hypertension. *J. Hypertens.* 2003; 21: 1011–1053.
28. Mistry N., Westheim A., Kjeldsen S.E. Treatment of hypertension in patients with congestive cardiac failure. *Heart Fail. Monit.* 2006; 5: 38–43.